

FTAХР 03.91

<https://doi.org/10.63051/kos.2024.4.361>

¹Кожирова С.Б. *²Шукыжанова А.Н.

¹ Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты,
Алматы, Қазақстан

² Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹sbako@yandex.kz, ²aiym.shukizhanova@gmail.com

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ: АРАБ ЖӘНЕ РЕСЕЙЛІК ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

Аңдатпа. Орталық Азия – әлемнің әртүрлі елдерінде географиялық және картографиялық материалдар сақталған санаулы аймақтардың бірі. Бұл аумақтың картасын жасау тарихын ұзақ уақыт бойы қадағалауға мүмкіндік береді. Орталық Азиядағы географиялық зерттеулер тарихының қызықты кезеңдерінің бірі – IX-XIV ғасырлардағы араб және ортаазиялық ғалымдардың көрнекті еңбектері (әл Бируни, әл Хорезми). Бұл ғалымдардың зерттеулері географиялық объектілерді көрсететін фигуралармен толтырылған сызбаларға ұқсайтын карталар түрінде сақталған. Мақалада Орталық Азияны зерттеуде маңызды рөлге ие ресейлік саяхатшылар мен топографтарға басты назар аударылады.

Ресей империясының Орталық Азияға тарихи назары оның стратегиялық жағдайына және геосаясаттағы шешуші рөліне байланысты болды. XVI ғасырдың басынан бастап, Ресей мемлекеті шығысқа қарай кеңейе бастаған кезде, Орталық Азия империялық шекараларды кеңейту үшін маңызды аймаққа айналды. Географиялық зерттеулер мен картаға түсіру ғылыми зерттеулер үшін де, аймақтағы империялық саясатты дамытумен айналысатын әкімшілер үшін де ажырамас құралға айналды.

Бұл зерттеулер тек академиялық емес, сонымен қатар практикалық сипатта болды, Ресей билігін ландшафт, табиғи ресурстар және халықтың этникалық құрамы туралы нақты мәліметтермен қамтамасыз етті. Генерал-губернаторлар мен әскери басшылар сияқты ресейлік әкімшілер бұл деректерді даланы басқару мен дамытудың тиімді саяси стратегияларын құру үшін белсенді қолданды. Көптеген экспедициялар барысында жасалған карталар әскери және дипломатиялық әрекеттерді жоспарлауда, сондай-ақ Орталық Азиядағы Ресейдің ықпалын нығайтуға бағытталған әкімшілік реформаларда маңызды рөл атқарды.

Мақала XIX ғасырдағы Орталық Азиядағы Ресей империясының саясатын қалыптастырудағы географиялық зерттеулердің рөлін талдауға арналған. Құрылған карталар мен жиналған географиялық деректер Стратегиялық жоспарлау, әкімшілік басқару және жергілікті элиталармен дипломатиялық қатынас үшін қалай пайдаланылғанына назар аударылады. Қазақ жерлерін бейбіт жолмен қосу саясаты егжей-тегжейлі географиялық мәліметтерге негізделген және де сол арқылы Ресейдің аймақтағы ықпалын күшейтуге мүмкіндік берген генерал-губернатор Петр Капцевичтің қызметіне ерекше назар аударылады.

Алғыс: Аталмыш зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің № BR21882416 «Орталық Азияның тарихи географиясы» атты гранттық жобасы аясында қаржыландырылады.

Түйін сөздер: география, картография, Орталық Азия, Ресей империясы, Петр Капцевич, саясат, қазақ даласы, интеграция.

Кіріспе

Әбу Райхан Бируни, Ибн Сина және басқалар сияқты көрнекті ғалымдар ынтымақтасқан әйгілі Мамун академиясының құрылуы Орталық Азиядағы географиялық-картографиялық ойдың дамуында үлкен рөл атқарды. Сол кездегі Орталық Азия аймағының зерттелу деңгейін түпнұсқа Араб карталарынан көруге болады. Олардың ішінде Ибн Хаукал мен Аль-Истахридің Хаукалға "Жерді бейнелеу кітабына" қосылған карталары үлкен қызығушылық тудырады (Федчина, 1967:16).

Кітапта Орталық Азия (Māwērannaḥr) туралы тарау мен екі карта бар. Алғы сөзінде автор ұзақ еңбекке сүйене отырып, картада қалалардың орнын, судан қаншалықты қашықтығын көрсететінін жазады. Карталарда Арал (Хорезм) теңізімен, Әмудария (Джейхун), Сырдария (Сухун немесе Шаш) және Зеравшан өзендері бар Орталық Азияның бүкіл аумағы бейнеленген. Көптеген қалалар белгіленген (Бұхара, Самарқанд, Ходжент, Тараз, Ташкун, Кат, Анаркент), Таластың оң және сол жағалауында орналасқан 13 елді мекен.

Әл-Хорезмидің «Жер суреті кітабында» Араб халифатының жекелеген нүктелерінің орналасуы, Мауренахрдің әртүрлі нүктелерінің географиялық координаталары туралы мәліметтер бар. Орталық Азия территориясы туралы географиялық мәліметтер «Жол кітаптарында» (жолшылар) сақталған. Олар халифаттың қалалары мен елді мекендерін байланыстыратын жолдарға жан-жақты сипаттама берді, керуен жолдарының ұзақтығы мен пошта қозғалысының уақытын хабарлады. Автор тек станциялар мен олардың арасындағы қашықтықты көрсетіп қана қоймайды, сонымен қатар жер бедерінің табиғаты мен маршрут ерекшеліктері туралы қысқаша мәлімет береді.

Жол жұмысшыларының материалдарында Орталық Азия арқылы өтетін негізгі бағыт: Мерв-Амул-Бұқара-Самарқанд толық сипатталған. Самарқандтан жол Заминге барды, ол жерде негізгі жол бөлінді: бір жол Ферғанаға, екіншісі Шаш қаласына (Ташкент), одан әрі Таласқа (Тараз) апарды. Талас өзенінен әрі қарай Шу өзені мен Ыстықкөлге (Верхний Барсхан) дейін. Бұл ортағасырлық сауда және керуен жолы болды.

Бұл еңбекте 603 елді мекен туралы мәліметтер бар, оның 80-і Орталық Азияға жатады (Федчина, 1967:19-20). Араб ғалымдарының алғашқы географиялық зерттеулері еуропалық және ресейлік ғалымдардың еңбектеріне негіз болды.

Қазақ жерлерін Ресей құрамына біртіндеп енгізуге бағытталған империялық саясат аймақтың географиялық және мәдени ерекшеліктерін егжей-тегжейлі түсінуге негізделген. Петр Капцевич және басқалар сияқты әкімшілер географиялық деректерді аумақтарды бейбіт жолмен қосу, сыртқы округтер құру және жергілікті элиталарды басқаруға тарту стратегияларын жасау үшін пайдаланды. Бұл Ресей империясына аймақта айтарлықтай әскери қатығыстарсыз өзінің қатысуын нығайтуға, сондай-ақ дала халықтарының Ресейдің әкімшілік жүйесіне ұзақ мерзімді интеграциясының негізін қалауға мүмкіндік берді.

Осылайша, зерттеушілер мен әкімшілердің өзара әрекеті Ресейдің Орталық Азиядағы империялық саясатын қалыптастырудың негізгі факторы болды. Бұл мақалада осы зерттеулер мен әкімшілік реформалардың негізгі кезеңдері, сондай-ақ олардың аймақтағы Ресей империясының саяси шешімдеріне әсері қарастырылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Бұл мақала ресейлік ғалымдардың бірқатар тарихи-географиялық зерттеулерін талдау негізінде нақты және тексерілген картографиялық базасыз аймақта ілгерілеудің геосаяси табысты стратегиясын құру қиын деген гипотезаны тексереді. Зерттеудің негізгі әдісі келесідей жұмыстарды зерттеу негізінде дайындалған жағдайды талдау болды: Ядринцев Н.М. «Сібір колония ретінде» (1882) – бұл жұмыс географиялық, этнографиялық және тарихи деректер аймақтың проблемалары мен даму мүмкіндіктерін көрсету үшін

қолданылатын Сібірдің отарлауын егжей-тегжейлі зерттеу болып табылады. Ядринцев шекараны анықтаудағы бұлыңғырлық пен нақты картографияның болмауы табысты басқару мен экономикалық дамуды қиындатқанына назар аударады. Бұл нақты картографиялық деректерсіз сәтті геосаяси стратегия мүмкін емес деген тезисті растайды (Ядринцев Н., 1882:182).

«Бас штаб офицерлері жинаған Ресейдің географиясы мен статистикасына арналған материалдар» (1868, Т.16, 3-бөлім) (Материалы для географии, 12) Красовскийдің редакциясымен Сібір қырғыздарының географиялық және статистикалық сипаттамалары жасалған жүйелік мәліметтер бар. Жұмыс одан әрі әкімшілік және әскери шешімдер үшін жиналған деректердің маңыздылығына назар аударады, бұл сонымен қатар аумақтарды басқаруда және оларды стратегиялық игеруде дәл картографияның рөлін растайды. Словцов И.Я. «Саяхат жазбалары...» (1879) (Словцов И., 1879: 97), Көкшетау ауданына жасаған сапарында жергілікті ландшафттар мен халықты сипаттайды, сонымен қатар аймақтық ерекшеліктерді талдау үшін картографиялық деректердің қолданылуын атап өтеді.

Бұл жұмыстар Сібір мен Қазақстан далаларын зерттеу және басқару тәжірибесі арқылы сіздің болжамыңызды растай отырып, аймақтағы сәтті геосаяси стратегияны жүзеге асыру үшін тексерілген картографиялық базаның маңыздылығын көрсетеді.

Талқылау

XVI ғасырдың аяғында Ресей империясы әкімшілігі өз елі мен оның жақын көршілері туралы кең географиялық мәліметтерге ие болды. Бұл ақпарат осы кезеңде (шамамен 1598 ж.) бүкіл Мәскеу мемлекеті мен оның айналасындағы жерлердің жалпы картасын – Үлкен сызбаны жасау үшін жеткілікті болды. Ресейдегі алғашқы ресми географиялық құжат «Үлкен сызба» жоғалған деп саналады. Дегенмен, құнды ескерткіш – 1627 жылы ескі сызба бойынша құрастырылған «Үлкен сызба кітабы» сақталған. Үлкен сызба кітабында оңтүстік-шығысқа, атап айтқанда Орталық Азияға көп көңіл бөлінген. Бұл сызбада көршілес мемлекеттер, атап айтқанда көшпелі казак ордасы, үлкен ноғай көшпелілері, Бұхара және Юрген (Ярқанды) қалалары бейнеленгендігін көрсетеді (К истории становления, 1957).

Бұл XVI ғасырда Мәскеу мемлекетінің Орталық Азия туралы білетіндіктерін айғақтайтын жалғыз құжат болды. Үлкен сурет кітабында Орталық Азияның сипаттамасы жалпы гидрографиялық сипатқа ие: Хвалимдік және Көк (Каспий және Арал) теңіздері, Сыр-Дарья және Аме-Дарья өзендері (Сырдария және Әмудария), өзендерге жақын орналасқан қалалар - Сунақ, Ясырван, Тюрку Стан және т.б. көрсетілген. Таулар (Қарабас тауы, Карачатова) және құмдар (Арал маңы) Арақұм, Қарақұм және Барсуққұм көрсетілген. Барлығы 50-ге жуық географиялық атаулар айтылады. Қалалар арасындағы қашықтық және қалалардың ірі көрнекті орындарынан (өзендер мен таулардан) қашықтығы, сондай-ақ теңіздер мен таулардың ұзындығы берілген. «Үлкен сызба» кітабындағы Орталық Азия территориясының егжей-тегжейлі және жан-жақты сипатталуын шығыс елдерінің Ресей мемлекеті үшін маңыздылығымен түсіндіруге болады. Орталық Азия және Үндістан мемлекеттерімен тұрақты елшілік және сауда байланыстары орнатылуда.

XVII ғасыр бойы орыс саяхатшылары Орталық Азияға ұзақ сапарлар жасады. Бұл сапарлардың бастамасы көп жағдайда Үндістан мен Қытайға ең қысқа жолды табуға мүдделі үкіметке тиесілі болды. Әртүрлі Орталық Азия және Моңғол билеушілеріне елші болған саяхатшылар осы кезеңдегі Орталық Азия территориясы туралы географиялық білімнің айтарлықтай өскенін көрсететін, бүгінгі күнге дейін сақталған егжей-тегжейлі мақалалар тізімдерін жасаған.

Мәскеу мемлекеті, атап айтқанда, осы кезеңде Батыс Моңғолияда пайда болған Жоңғар хандығымен тығыз қарым-қатынас орнатты: XVII ғасырдың 30-50-жылдарының басында бір ғана ойрат ханы Ердені Бурут-хұнтайжының штабына тоғыз орыс елшісі барды. XVII

ғасырда Ресей мемлекетіне Орталық Азия туралы географиялық ақпараттың көбеюіне қарамастан, Ресейде жасалған бұл аумақтың сақталған алғашқы картографиялық суреттері – Годуновтың 1667 жылғы Сібір сызбасы мен 1672 жылғы сызбасы өте жетілмеген (Абунагимова Л., 2024).

Орталық Азияның барлық кеңістігінде тек атаулар қойылған: Бұқарлар, ноғайлар, қалмақтар, Еділ мен Яйықты кесіп өтетін, шығанақты айналып өтетін, Бұқарларға баратын жол көрсетілген. Сызбада Орталық Азия территориясы туралы мәліметтер де қысқа және толық емес, Астрахань мен Қытай мемлекетіне сипатталмаған маршруттар бар екендігі атап өтілген.

1698 жылы орыс картографы және географы С.У. Ремезов белгіленген өлшем бойынша Тобыл уезінің сызбасын жасау жұмыстарын бастады, сонымен қатар Сібір астанасынан «Казак Ордасына» (Қазақстан), Бұхара, Астрахань және Хиуаға дейінгі даланың картасын сызды (Булатов В., 2012).

Материал жинауға (орындарды тексеру, ескі адамдардан сұхбат алу, Тобылда бар сызбаларды зерттеу) алты ай уақыт кетті. 1697 жылы 3 наурызда С.У. Ремезов Тобылдан Бұхараға дейінгі аумақты қамтитын үш-екі аршын өлшемді «ақ тоқымаға» (кенепке) «Казак Ордасының суретін» аяқтады. Бұл 1696 жылы 17 сәуірде грамота бойынша жасалған алғашқы карта болды. 20 наурызда сызба Сібір тапсырысына жіберіліп, оның кішірек көшірмесі Тобылда қалдырылды.

XVIII ғасырдың басынан бастап Пётр I әкімшілігінің белсенді сыртқы саясаты мен жаңашыл реформаларының арқасында Орталық Азиядағы зерттеулер айтарлықтай күшейді. Орыс мемлекетінде Шығыстың бай елдеріне, атап айтқанда, Қытай мен Үндістанға қысқа және ыңғайлы жол табуға ұмтылыс бұрыннан бар. Петр Орталық Азия елдерін егжей-тегжейлі зерттемей, бұл ұмтылысты нақты жүзеге асыру мүмкін емес екенін түсінді.

1744 жылы Орынбор географиялық істері бойынша 13 картадан тұратын Орынбор губерниясының қолжазба Атласы жасалды, олардың екеуінде Орталық Азия аумағын көрсетілген. Бірінші, ең жалпы, Қазан және Сібір губернияларын қоса отырып, бүкіл Орынбор сызығының Бас жер картасы деп аталады.

Бұл картада Әмудария 46° солтүстік ендікте орналасқан көлден ағып жатқаны көрсетілген (шын мәнінде ол $37^{\circ} 20'$ солтүстік ендікте орналасқан Зор-Көл көлінен басталады). Жоғарғы ағысында, жер картасына сәйкес, ол бірқатар атаусыз салаларды, төменде - көл арқылы ағып жатқан Зеравшан өзенін алып жатыр. Картада жекелеген облыстардың (иеліктердің): Арал иелігі, Самарқанд, Бұхара болысы, Хиуа иелігі, Қарақалпақ шекаралары көрсетілген. 1752 жылы Орынборда геодезист Иван Красильниковқа қолда бар материалдар негізінде Орынбор губерниясының жаңа Бас және 10 арнайы картасын жасау тапсырылды (Первооткрыватель земли, 2024).

1753 жылы карталар Ғылым академиясының географиялық бөліміне жіберілді. Кейінірек Красильников Орталық Азия территориясын бейнелейтін тағы екі карта құрастырды. Солардың бірі Орынбор губерниясының және оған іргелес жатқан жерлердің Бас картасы деп аталады. Екеуі де 1755 жылы жазылған. Көрсетілген карталарда Орталық Азияның аумағы 1744 жылғы қолжазба Атлас бойынша берілген, алайда Красильников ескі материалдарды көбірек пайдаланып, бірқатар жаңа мәліметтерді енгізген. Атап айтқанда, Әмудария көздері дәлірек көрсетілген (ол шығыстағы таулардан басталып, оның жоғарғы ағысында үлкен көл көрсетілген).

XVIII–XIX ғасырлар тоғысындағы Ресей империясының Орталық Азияға деген қызығушылығы Орталық Азия аймағының саяси-экономикалық дамуы мен ғылыми тұрғыдан зерттелуі аясында көрініс тапты. XIX ғасырдың 60-жылдарынан бастап Ресейдің Орталық Азиядағы саясатының ілгерілеуімен аймақта елеулі әкімшілік-территориялық, саяси, экономикалық және мәдени өзгерістер бола бастады.

XIX ғасырдың басына қарай Ресейдің даладағы мүдделерін ілгерілету бүгінде біз Еуразия деп атауға дағдыланған аймақтағы ірі ойыншылардың мүдделерін анықтайтын ұзақ, стратегиялық ойластырылған процесс екені белгілі болды. Ол кезде бұл аумақтар Ресейлік Азия деп аталды.

Николай Михайлович Ядринцев, публицист және қоғам қайраткері, Сібірді зерттеуші өзінің 1882 жылы шыққан «Сібір колония ретінде» атты іргелі еңбегінде "Еуропа әлемін Азиямен байланыстыратын Азияның географиялық орналасуы осы аймаққа болашақта саяси рөл мен маңыздылық береді. Болашақта мұнда үлкен жалпыадамзаттық жұмыс күтіледі" (Ядринцев Н., 1882:182).

«Бас штаб офицерлері жинаған Ресейдің географиясы мен статистикасына арналған материалдар» сияқты империялық кезеңдегі дереккөздерді зерттеу географиялық зерттеулер мен карта жасаудың Орталық Азиядағы империялық саясатты құруға негіз болғанын көрсетеді. Географиялық және статистикалық ақпаратты жинаған офицерлер карталарды жасап қана қоймай, сонымен бірге әкімшілік және әскери стратегиялар үшін пайдаланылған маңызды ақпаратты берді.

Аймақтың нақты карталарын жасау империялық әкімшілерге жаңа аумақтарды біріктіру, қазақ даласын басқару, негізгі бағыттарға бақылау орнату жөнінде саналы шешім қабылдауға мүмкіндік берді. Материалдардың әскери және мемлекеттік қайраткерлердің нұсқауымен жинақталуы деректердің тек ғылыми құрал ғана емес, сонымен бірге империялық ықпалды кеңейту үшін стратегиялық ресурс болғанын көрсетеді. Сонымен, Орталық Азияны картаға түсіру Ресей империясының аймақтағы сыртқы саяси және геосаяси шешімдерінің қалыптасуымен тығыз байланысты.

Картография мен геосаясаттың арақатынасы туралы тұжырым Николай Красовскийдің «Сібір қырғыздары өлкесі» тұрғындары туралы еңбегін зерттегеннен кейін туындайды, офицер үшін Ресейдің өз қанатының астына жаңа азиялық аймақтарды қабылдауы, дала және оның көшпелі тұрғындары туралы ең толық білімге ие болуы маңызды, өйткені бар тәртіпті сақтап қана қоймай, жаңасын салу қажет болды (Красовский Н., 1868:151-152). Бұл сәтті басқару жолын құру үшін қажетті деректер жиынтығынан басқа ештеңе емес. Красовскийдің логикасы бүгінде мемлекеттік басқару жүйесінде қабылданған деректерге негізделген басқару стратегиясына өте қатты ұқсайтыны өте таңқаларлық.

Красовскийдің ойынша, аумақтық жағдайлармен анықталатын халықтың өмір салты оның әлеуметтік құрылымын өзі қалыптастырады. Әр тайпа, әр ру өз дәстүрі мен әдет-ғұрпына сай өмір сүрген қазақ даласының шексіз кеңістігі ерекше қоғамдық ұйымды алдын ала белгілеп берді. Бұл құрылғы қоғамдық пікірге және оның қолдауына негізделген арнайы басқару жүйесімен қорғалған. Қатаң әкімшілік бұйрықтардан айырмашылығы, далада қоғамдық қатынастардың негізгі реттеушісі қоғамдық құрылымдарға икемділік пен бейімділік беретін қоғамдық пікір болды.

Империялық жүйеге біртіндеп интеграция, білім беру және мәдени процестердің әсері далада жергілікті жағдайлар мен қажеттіліктерді ескеруді қажет ететін өзгерістердің басталуына әкелді. Көбінесе әкімшілер мен делдалдар рөлін атқаратын патша армиясының офицерлері аймақтың бейбіт қатар өмір сүруі мен дамуын қамтамасыз ету үшін осы динамикалық процестерді ескеруі керек еді.

Қазақ даласы халықтың әртүрлі топтарының мүдделері арасындағы нәзік тепе-теңдікті бұзбауға тырысып, дәстүрлі өмір салты мен жаңа әкімшілік тәжірибелер арасындағы тепе-теңдікті іздеуге тура келетін орын болды (Сабитов Ж., 2016). Ресей аймаққа кіріп, бақылауды орнатуға тырысты, ал көшпелі халықтың мәдени және әлеуметтік ерекшеліктеріне байланысты айтарлықтай қиындықтарға тап болды. Бұл сюжетті талдай отырып, Қазақстанның сыртқы саясатының қазіргі заманғы аспектілерімен, әсіресе Ресей мен Қытайға қатысты негізгі ойыншылар ретінде параллельдер жасауға болады.

Өртүрлі халықтар мен аумақтарды біріктіру және басқару мәселесі жай ғана күш қолдану немесе заң мәселесі емес, ең алдымен мәдениеттер арасындағы диалог мәселесі. Бұл Қазақстан мен Ресей қарым-қатынастарын жаңа, посткеңестік жағдайда құрып жатқан бүгінгі күні де өзекті. Тарихи қателер мен олардың себептерін түсіну болашақта осындай проблемалардың қайталануын болдырмауға көмектеседі.

Ресей қазақ даласына келгеннен кейін ерекше менталитетті және Батысқа қарағанда Шығысқа әлдеқайда жақын адамдармен қарым-қатынас жасайтынын жақсы түсінді және бұл туралы Императорлық Орыс географиялық қоғамының Батыс Сібір департаментінің негізін қалаушылардың бірі Қазақстанның солтүстік бөлігін зерттеуге елеулі үлес қосқан Иван Яковлевич Словцов өзінің зерттеулерінде де атап өтеді. 1877–1878 жылдары Ақмола облысының Көкшетау ауданына экспедиция жасайды.

Сол экспедиция туралы өзінің ғылыми жазбаларында географ: «Көшпелілер – қоғамдық және отбасылық жүйедегі орыс бағыныштылары өздерінің даму жолында шығысқа қарай тартылады. Оларға үкіметтің ерекше ықпалы болмаса, олар Батыстың мәдени халықтарының иіріміне енгенше, өшіп кеткенді жөн көреді. Сондықтан олардың шаруашылық өмірін зерттеу ерекше артықшылықты қажет етеді, олардың әл-ауқатын жақсартуға бағытталған кез келген әкімшілік шара тәжірибелер мен бақылауларды қажет етеді. Шетелдіктердің кедейлігі мен құлдырауы – олардың отырықшы халық арасында экономикалық өмірінің дамуын уақыт пен жағдайға қалдырудың қаншалықты зиянды екенін көрсететін аянышты құбылыс» (Словцов И., 1879: 65).

Ресей ғалымдарының XIX ғасырдағы көшпенділердің өмірін зерттеуге деген терең қызығушылығы империялық әкімшілер жүргізген интеграция және басқару процестерімен тығыз байланысты. Дала халықтарының өмірі мен дәстүрлері туралы нақты мәліметтер жинау Ресей билігіне жергілікті мәдениет пен өмір салтының ерекшеліктерін ескеретін тиімді басқару стратегияларын жасауға мүмкіндік берді. Географиялық зерттеулер, соның ішінде егжей-тегжейлі карталар жасау, осы стратегияларды жүзеге асырудың маңызды құралы болды.

Ресей империясының саясатын сәтті ілгерілету үшін географиялық деректерді сәтті пайдаланудың жарқын мысалдарының бірі-Батыс Сібірдің генерал-губернаторы Петр Капцевичтің қызметі. Дипломатиялық көзқарас пен аймақты терең білудің маңыздылығын түсіне отырып, Капцевич географиялық ақпаратты пайдалануға және жергілікті элиталарды тартуға негізделген қазақ жерлерін бейбіт жолмен қосу стратегиясын таңдады. Оның егжей-тегжейлі карталар мен зерттеулерге негізделген тактикасы аймақтағы әкімшілік бақылауды күшейте отырып, айтарлықтай қақтығыстарсыз Ресейдің ықпалын кеңейтуге мүмкіндік берді. «1822 жылы Батыс Сібірдің генерал-губернаторы Петр Михайлович Капцевич қайтыс болған Хан Уәлидің отбасына жататын Көкшетау көшпенділерінде және Бөкейдің туыстары тұратын Қарақизяк көшпенділерінде (Қарқаралы) сыртқы округтер мен олардың жанында «дивандар» (бұйрықтар) ашуды ұсынды. Ол үшін Петропавл қаласында Уәлидің мұрагері Сұлтан Габайдулла шақырылып, оған татар тіліне аударылған қырғыздарды басқару жөніндегі жаңа кодекс жарияланды. Габайдулла, құрметті старшиналардың қатысуымен жаңа позицияны қабылдады және оны барлық жағынан өзіне бағынышты адамдар үшін шынымен пайдалы деп тапты» (Словцов И., 1879: 70–73).

Қытай үкіметі генерал-губернатор Петр Капцевичтің Ресейдің даладағы ықпалын нығайту жоспарлары туралы біліп, кері қадамдар жасады. 1823 жылы Семей бекінісінің коменданты Кемпен Капцевичке біз жоғарыда жазған Габайдуллаға жолданған хаттарды ұсынды. Бір хат Чугучака қаласының амбанынан, екіншісі қытайлық дзянь-зюн, үшіншісі Қытай шенеунігі болған сұлтан Чама Абылайхановтан болды.

Бұл хаттарда Қытай билігі Габайдуладан богдыханға адалдығын растау үшін жеке келуін немесе Бейжіңге өкіл жіберуін сұрады. Бұл қадам қытайдың аймақтағы позициясын

нығайтуға және сонымен бірге Ресейдің ықпалына нұқсан келтіруге, жергілікті көшбасшыларды өз жағына тартуға және Ресей әкімшілігінің міндетін қиындатуға бағытталған айқын әрекеті болды.

Қытай тарапының мұндай дипломатиялық маневрлері Орталық Азияның сол кездегі ұлы державалар арасындағы әскери ғана емес, дипломатиялық бәсекелестік өрісіне айналғанын көрсетті. Ресей мен Қытай әрқайсысы өз мүмкіндіктеріне қарай жергілікті элиталар мен саяси интригаларды қолдана отырып, өз ықпалын нығайтуға тырысты.

Біз И.Словцовтың жол жазбаларынан дәйексөз келтіреміз, олар епті саясаткер және сақ әкімшісі Петр Михайлович Капцевичтің Қытай дипломаттарын "аз күшпен" қалай жеңе алғанын сипаттауға мүмкіндік береді. "Қолында [...] құжаттары бар [Капцевич] Габайдуллаға сыпайы хат жіберді, онда Үкімет оны тастап кетпейтінін және оның әкесі Уәли пайдаланған жалақымен марапаттайтынын меңзейді; бірақ бұл, Омбы облысының сыртқы округтерінің кем дегенде біреуін алғаш рет құру кезінде орындалуы мүмкін деп қосты П. М. (Словцов И., 1879: 74).

Петр Капцевичтің дипломатия мен сақтық қадамдары стратегиясы жаңа аумақтарды қосу ісіндегі күштен гөрі тиімді бола алатындығының мысалы болды. Аймақтың егжей-тегжейлі карталары мен географиялық зерттеулері бұл стратегияны жүзеге асыруда шешуші рөл атқарды, бұл империялық әкімшілерге аймақты және жергілікті элиталармен өзара әрекеттесудің мүмкін жолдарын дәл түсінуге мүмкіндік берді. Қазақ элиталарының бейбіт түрде тартылуы және әкімшілік құрылымдардың құрылуы Ресейге ұзақ қақтығыстарды болдырмай, аймақта біртіндеп орнығуға мүмкіндік берді. Бұл ресейлік позицияны нығайтып қана қоймай, сонымен қатар география империя саясатында маңызды рөл атқара берген Қазақстанның шексіз далаларын одан әрі игеруге негіз салды.

Көкшетау округі империяның орталығынан қашықтығына қарамастан, Ресей империясы үшін негізгі бақылау нүктесіне айналды. Көкшетау округінің Ресей империясы үшін стратегиялық маңызы оның маңызды сауда және көшпелі маршруттардың қиылысында географиялық орналасуы болды, бұл Қазақстанның орталық және солтүстік өңірлері арасындағы қозғалысты бақылауға мүмкіндік берді. Бұл аймақ қазақ рулары үшін де, Ресей әскерлері үшін де жеткізу және жүріп-тұру жолдары өткен далаға өзіндік "қақпа" болды (Мармонтова, Тажибаев, Дроговоз, 2024: 113–116).

Мұнда Ресей қазақ жерлеріне ықпалын нығайту және далаға әкімшілік бағынуды күшейту үшін өз орнын табуға тырысты. Көшпелі жолдардың қиылысында және құнарлы аймақтарға жақын орналасқан аумақ аймақтарды басқаруда маңызды рөл атқарды. Қазір Көкшетау округінің орнында Қазақстанның астанасы — Астана орналасқан, бұл аумақтың саяси және әкімшілік биліктің орталығы ретіндегі тарихи маңыздылығын және оның қазіргі Қазақстандағы рөлін атап көрсетеді.

Генерал-губернатор Петр Капцевич бұл аймақты алғашқы жүйелік қайта құруларды жүзеге асыру үшін таңдады, оны әкімшілік тәртіп орнату және Ресейдің ықпалын нығайту мүмкіндігі деп санады. Сонымен қатар, мұнда маңызды экономикалық және сауда жолдары шоғырланды, сондай-ақ маңызды жергілікті элиталар өмір сүрді, бұл Көкшетау ауданын даладағы Ресей саясатының орталық элементіне айналдырды.

Капцевич өзіне тән дипломатиямен өзінің мақсаттарына әскери емес, бейбіт әдістермен қол жеткізетінін атап өтті. Ол өзінің бір баяндамасында: "мен, былайша айтқанда, әскери емес, бейбіт жолмен менің үлкен мақсаттарыма біртіндеп жақындаймын" деп жазды. Ол ұзақ мерзімді табысқа шыдамды және ойластырылған тәсіл қажет екенін түсінді.

Далада тәртіпті енгізу және ішкі басқарудың барлық мүдделерін түсіндіру үшін Капцевич Ресейден келген бес татар шенеунігін, Орынбор қырғыз мектебінің түлектерін қазақ халқының әдет-ғұрыптарымен, тілімен және аңыздарымен жақсы таныс шақырды. Бұл

білім аймақты сәтті интеграциялау мен басқарудың маңызды құралына айналды (Мармонтова, Тажибаев, Дроговоз, 2024: 123).

1824 жылы бастапқыда Капцевичтің атымен аталған жаңа сыртқы округ —Капцевич округі құрылды. Алайда, кейінірек оның бұйрығымен округ жергілікті дәстүрлермен байланысты көрсету және аймақтың маңыздылығын көрсету үшін Көкшетау деп өзгертілді.

Осылайша, Қазақстанның картасында Көкшетау уезі пайда болды, кеңестік, содан кейін Тәуелсіз Қазақстанда 1997 жылға дейін Көкшетау облысы болды. 1997 жылы ол таратылып, оның аумақтары Солтүстік Қазақстан облысының құрамына енді.

Зерттеу нәтижелері

Жүргізілген кейстерді талдау Орталық Азия аумағын географиялық игеру процесі мен аймақты ілгерілету мен әкімшілік бағындырудың табысты стратегиясы арасындағы айқын логикалық өзара байланысты айқын көрсетеді.

География және картаға түсіру империялық саясаттың негізі ретінде: Ресей империясы Орталық Азияны географиялық зерттеудің табысты басқару және кеңейту үшін маңыздылығын түсінді. Аумақтарды зерттеу және егжей-тегжейлі карталар жасау тек ғылыми міндетке ғана емес, сонымен қатар аймақты империялық құрылымға бақылау мен интеграциялаудың стратегиялық құралына айналды. Карталар сыртқы саяси шешімдер қабылдауға негіз болды, бұл олардың империялық саясатты қалыптастырудағы маңызды рөлін көрсетеді.

Картаға түсіру және ресурстарды басқару: Бас штаб офицерлері жинаған нақты географиялық карталар ресейлік басқару мен аумақтың табиғи ресурстарына бақылау орнатудың маңызды құралына айналды. Бұл карталар ресурстарды тиімді бөлуге және пайдалануға мүмкіндік берді, бұл жаңа аймақтардың тұрақтылығы мен экономикалық дамуын сақтау үшін маңызды болды. Империя офицерлері мен әкімшілері жиналған деректерді ұзақ мерзімді басқару стратегияларын әзірлеу үшін пайдаланды.

Географияға негізделген дипломатиялық стратегиялар: генерал-губернатор Петр Капцевичтің іс-әрекетінің мысалы географиялық деректер мен карталарды пайдалану қазақ жерлерін бейбіт жолмен қосудың дипломатиялық стратегиясын жасауға қалай көмектескенін көрсетеді. Карталар империялық шенеуніктерге аймақтық ерекшеліктер мен мәдени айырмашылықтарды жақсы түсінуге мүмкіндік берді, бұл жергілікті элиталармен бейбіт қарым-қатынас пен маңызды әскери қақтығыстарсыз интеграцияны қамтамасыз етті. Осылайша, картографиялық деректер икемді саяси шешімдерді әзірлеуге негіз болды.

Географиялық деректер дипломатиялық бәсекелестік құралы ретінде: Географиялық зерттеулер Ресей империясының Орталық Азиядағы ықпалы үшін Қытаймен дипломатиялық бәсекелестігінде де шешуші рөл атқарды. Егжей-тегжейлі карталар Ресейге аймақтағы позицияларын нығайтып қана қоймай, Қытай сияқты басқа державалардың әрекеттерін болжауға мүмкіндік берді, олар да өз ықпалын кеңейту үшін жергілікті көшбасшыларды пайдалануға тырысты. Географиялық деңгейдегі бұл бәсекелестік аймақтық үстемдік үшін күрестің маңызды элементіне айналды.

Географиялық деректерді пайдаланудағы тарихи параллельдер: Николай Красовскийдің мұрасын және оның "Сібір қырғыздарының аймағының" тұрғындары туралы зерттеулерін талдау географиялық деректер әкімшілік басқаруға ықпал етіп қана қоймай, сонымен қатар халықтың мәдени және әлеуметтік ерекшеліктерін ескеретін басқару стратегиясын құруға көмектескенін көрсетеді. Деректерге негізделген басқарудың заманауи тәсілдері негізінен география мен картаға түсіру басқару шешімдері мен саяси стратегияларды әзірлеу үшін негіз құрған империялық Ресейдің тәсілдеріне ұқсайды.

Қорытынды

XVI ғасырдан бастап Ресей империясы жаңа жерлердің сәтті кеңеюі мен интеграциясы үшін аумақты нақты білудің маңыздылығын түсінді. Карталар тек зерттеу құралы ғана емес, сонымен қатар жаңа аумақтарды қалай жақсы игеруге және басқаруға болатындығы туралы шешім қабылдайтын әкімшілер, әскери және саясаткерлер үшін маңызды ресурс болды.

Ресей империясының саяси стратегиясын құру үшін географиялық деректерді пайдалану тек аймақтық ғана емес, сонымен бірге жаһандық салдарға да әкелді. Орталық Азия дипломатиялық және саяси бәсекелестік өрісіне айналды. Бұл тұрғыда аймақтың нақты карталары мен географиялық ерекшеліктерін түсіну Еуразияның осы стратегиялық маңызды түйінінде ықпал ету үшін күрестің маңызды факторы болды.

Орталық Азияның географиялық зерттеулері көшпелі халықтардың мәдени және әлеуметтік құрылымының ерекшеліктерін жақсы түсінуге мүмкіндік берді, бұл басқаруға икемді және бейімделгіш көзқарасқа ықпал етті. Ресей аймаққа кіре отырып, империяның еуропалық бөліктерінде қолданылатын дәстүрлі әкімшілік тәсіл дала халықтарын басқаруға әрдайым қолайлы бола бермейтінін түсінді. Бұл факт жергілікті мәдениет пен географияны терең білуге негізделген бірегей басқару стратегияларын құруды талап етті.

География тек ғылыми зерттеулерді ғана емес, сонымен бірге империяның кеңею траекториясын, басқару әдістерін және көрші державалармен өзара әрекеттесу сипатын анықтай отырып, Орталық Азиядағы империялық саясатты қалыптастырды. Бұл деректердің тарихи маңыздылығын түсіну қазіргі кезде де өзекті болып табылады, өйткені дәл деректерді пайдалану да маңызды рөл атқаратын заманауи интеграция және басқару процестерімен параллельдер жасауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

Абунагимова Л. Развитие картографии в России [Эл. ресурс]. https://pikabu.ru/story/razvitie_kartografii_v_rossii_11403747 [дата обращения: 12.08.2024]

Булатов В. Первый атлас Сибири (Семён Ульянович Ремезов) [Эл. ресурс]. <https://www.den-za-dnem.ru/page.php?article=929> [дата обращения: 10.07.2024]

К истории составления «Книги Большому чертежу» [Эл. ресурс]. https://drevlit.ru/docs/russia/XVII/1620-1640/Mezencov_A/text1.php [дата обращения: 23.08.2024]

Мармонтова Т.В., Тажибаев А.Т., Дроговоз А.И. Новый взгляд на старую эпоху: Казахская степь и Российская империя через призму статистики. Астана: ИП Булатов А.Ж., 2024. 192 с.

Красовский Н. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Т. 16, ч. 3: Область сибирских киргизов / сост. Ген. штаба подполковник Красовский. СПб.: Главное управление Генерального штаба, 1868. 14 с.

Первооткрыватель земли Оренбургской [Эл. ресурс]. http://www.cbs-orisk.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=5644&Itemid=2136 [дата обращения: 11.09.2024]

Сабитов Ж. Степная демократия и выборы в Великой степи [Эл. ресурс]. Vlast.kz. URL: <https://vlast.kz/avtory/15340-stepnaa-demokratia-i-vybory-v-velikoj-stepi.html> [дата обращения: 21.08.2024]

Словцов И. Я. Путевые записки во время поездки в Кокчетавский уезд, Акмолинской области, в 1878 г. Омск: Типография Округного штаба, 1879. 125 с.

Федчина В.Н. Как создавалась карта Средней Азии. Москва: Наука, 1967. 132 с.

Ядринцев Н. М. Сибирь как колония: Географический, этнографический и исторический очерк. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1882. 654 с. [Эл. ресурс]. URL: <http://prometeus.nsc.ru/elibrary/siberia/yadr1882.pdf> [дата обращения: 15.07.2024].

References:

- Abunagimova L. Razvitiye kartografii v Rossii [El. resurs]. https://pikabu.ru/story/razvitiye_kartografii_v_rossii_11403747 [date: 12.08.2024] (in Rus.)
- Bulatov V. Pervy atlas Sibiri (Semyon Ulyanovich Remezov) [El. resurs]. <https://www.denza-dnem.ru/page.php?article=929> [date: 10.07.2024] (in Rus.).
- Fedchina V.N. Kak sozdavalas karta Sredney Azii. Moskva: Nauka, 1967. 132 s. (in Rus.)
- Krasovsky N. Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami Generalnogo shtaba. T. 16, ch. 3: Oblast sibirskikh kirgizov / sost. Gen. shtaba podpolkovnik Krasovsky. SPb.: Glavnoye upravleniye Generalnogo shtaba, 1868. - 14 s. Razvitiye kartografii v Rossii [El. resurs]. https://pikabu.ru/story/razvitiye_kartografii_v_rossii_11403747 [date: 12.08.2024] (in Rus.).
- K istorii sostavleniya «Knigi Bolshomu chertezhu» [El. resurs]. https://drevlit.ru/docs/russia/XVII/1620-1640/Mezencov_A/text1.php [data obrashcheniya: 23.08.2024]. (in Rus.).
- Marmontova T.V., Tazhibayev A.T., Drogovoz A.I. Novy vzglyad na staruyu epokhu: Kazakhskaya step i Rossyskaya imperiya cherez prizmu statistiki. Astana: IP Bulatov A.Zh., 2024. 192 s. (in Rus.).
- Pervootkryvatel zemli Orenburgskoy [El. resurs]. http://www.cbs-orsk.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=5644&Itemid=2136 [date: 11.09.2024] (in Rus.).
- Slovtsov I. Ya. Putevye zapiski vo vremya poyezdki v Kokchetavsky uyezd, Akmolinskoy oblasti, v 1878 g. - Omsk: Tipografiya Okruzhnogo shtaba, 1879. 125 s. (in Rus.).
- Sabitov Zh. Stepnaya demokratiya i vybory v Velikoy stepi [El. resurs]. Vlast.kz. URL: <https://vlast.kz/avtory/15340-stepnaa-demokratiya-i-vybory-v-velikoj-stepi.html> [date: 21.08.2024] (in Rus.).
- Yadrntsev N. M. Sibir kak koloniya: Geografichesky, etnografichesky i istorichesky ocherk. - SPb.: Tip. M. M. Stasyulevicha, 1882. 654 s. [El. resurs]. URL: <http://prometeus.nsc.ru/elibrary/siberia/yadr1882.pdf> [date: 15.07.2024]. (in Rus.).

¹Кожирова С.Б. ²Шукыжанова А.Н.

¹Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова,
Алматы, Казахстан

²КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан
E-mail: sbako@yandex.kz, aiym.shukizhanova@gmail.com

**ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ: АРАБСКИЕ И РОССИЙСКИЕ
ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ**

Аннотация. Центральная Азия – одна из немногих территорий, о которой сохранились географические, картографические материалы в различных странах мира. Это дает возможность проследить историю создания карты данной территории на протяжении длительного времени. Одной из интересных страниц в истории географических исследований Центральной Азии являются выдающиеся работы арабских и среднеазиатских ученых IX-XIV вв. (аль Бируни, аль Хорезми). Исследования этих ученых сохранились в виде карт, которые имели вид чертежей, заполненных фигурами, обозначающими географические объекты. Основное внимание в статье уделено российским путешественникам, топографам, которым принадлежит важная роль в исследовании Центральной Азии.

Историческое внимание Российской империи к Центральной Азии было обусловлено её стратегическим положением и ключевой ролью в геополитике. С начала XVI века, когда

Российское государство начало экспансию на восток, Центральная Азия превратилась в важнейший регион для расширения имперских границ. Географические исследования и картографирование стали неотъемлемыми инструментами как для научных исследований, так и для администраторов, занимавшихся разработкой имперской политики в регионе.

Эти исследования имели не только академический, но и практический характер, обеспечивая российские власти точными данными о ландшафте, природных ресурсах и этническом составе населения. Российские администраторы, такие как генерал-губернаторы и военные руководители, активно использовали эти данные для создания эффективных политических стратегий по управлению и освоению степей. Карты, созданные в ходе многочисленных экспедиций, играли важную роль в планировании военных и дипломатических действий, а также в административных реформах, направленных на укрепление российского влияния в Центральной Азии.

Статья посвящена анализу роли географических исследований в формировании политики Российской империи в Центральной Азии в XIX веке. Внимание уделяется тому, как созданные карты и собранные географические данные использовались для стратегического планирования, административного управления и дипломатического взаимодействия с местными элитами. Особое внимание уделяется деятельности генерал-губернатора Петра Капцевича, чья политика мирного присоединения казахских земель основывалась на детализированных географических сведениях, что позволило укрепить российское влияние в регионе.

Благодарность: Данное исследование выполнено в рамках грантового проекта BR21882416 "Историческая география Центральной Азии»

Ключевые слова: география, картография, Центральная Азия, Российская империя, Петр Капцевич, политика, казахские степи, интеграция.

¹**Kozhirova S.B.** ²**Shukyshanova A.N.**

¹ *R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan*

² *Kazakh Ablai Khan University of International relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan*

E-mail: sbako@yandex.kz, aiym.shukizhanova@gmail.com

CENTRAL ASIA: ARAB AND RUSSIAN GEOGRAPHICAL RESEARCH

Abstract. Central Asia is one of the few territories about which geographical and cartographic materials have been preserved in various countries of the world. This makes it possible to trace the history of the creation of the map of this territory over a long period of time. One of the interesting pages in the history of geographical studies of Central Asia are the outstanding works of Arab and Central Asian scientists of the 9th-14th centuries (al-Biruni, al-Khwarizmi). The studies of these scientists have been preserved in the form of maps, which looked like drawings filled with figures denoting geographical objects. The main attention in the article is paid to Russian travelers, topographers, who played an important role in the study of Central Asia. The historical attention of the Russian Empire to Central Asia was due to its strategic position and crucial role in geopolitics. Since the beginning of the XVI century, when the Russian state began to expand to the East, Central Asia has become an important region for expanding imperial borders. Geographical research and mapping has become an indispensable tool for both scientific research and administrators involved in the development of imperial policies in the region. These studies were not only academic, but also practical in nature, providing the Russian authorities with accurate data on the landscape, natural resources and ethnic composition of the population. Russian administrators, such as

governors-general and military leaders, actively used this data to create effective political strategies for the management and development of the steppe. Maps created during numerous expeditions played an important role in the planning of military and diplomatic actions, as well as in administrative reforms aimed at strengthening Russian influence in Central Asia. The article is devoted to the analysis of the role of geographical research in the formation of the policy of the Russian Empire in Central Asia in the XIX century. The focus is on how the created maps and the geographic data collected were used for Strategic Planning, Administrative administration, and diplomatic relations with local elites. Special attention is paid to the activities of Governor-General Pyotr Kaptsevich, whose policy of peaceful annexation of Kazakh lands is based on detailed geographical data and thereby allowed to strengthen Russia's influence in the region.

Acknowledgements: This research was carried out within the framework of the grant project No. BR21882416 «Historical geography of Central Asia»

Keywords: geography, cartography, Central Asia, the Russian Empire, Peter Kaptsevich, politics, Kazakh steppes, integration.

Авторлар туралы мәлімет:

Кожирова Светлана Басиевна, саяси ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Шукыжанова Айым Нуртасовна, қауымдастырылған профессор, PhD, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Кожирова Светлана Басиевна, д.полит.н., профессор, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Шукыжанова Айым Нуртасовна, ассоциированный профессор, PhD, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Kozhirova Svetlana Basievnna, Doctor of Political Sciences, Professor, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Shukyzhanova Aiym Nurtasovna, Associate Professor, PhD, Kazakh Ablai Khan University of International relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.